

B. A. Szerbrennyikov : A Volga-Oka vidékének toponimikája a Szovjetunió európai részén. A finnugor őstörténet kérdéseivel. (Voproszu jazukoznanija, 1955/6, 19-31. Ismerteti: Vértess Edit.)

B.A. SZEREBRENNYIKOV akadémikus Budapesten 1954. december 20-án az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának felolvasó ülésén előadást tartott "A Volga-Oka vidékének toponimikája a Szovjetunió európai részén (a finnugor őstörténet kérdéseivel)" címen. Előadása az akkortájt folyó magyar őstörténeti vita keretében különösen aktuális volt. A most cikk formájában előttünk levő előadás mind őstörténeti, mind pedig a helynévkutatás szempontjából hasznos kezdeményezésnek tekinthető, noha témája nem új. Mint a szerző maga is említi, Közép- és Észak-Oroszország nem orosz helyneveit már többen vizsgálták: a finn EUROPAEUS az ugor nyelvekből, SZMIRNOV egy részüket a permi nyelvekből magyarázta, más részüket egy ismeretlen nyelvű őslakosság örökségének tekintette, SZOBOLEV-SZKIJ akadémikus viszont egy ismeretlen nyelvű - jobb elnevezés hiányában általa szkítának nevezett - indoeurópai nép helynévi hagyatékát látta bennük. SZEREBRENNYIKOV a továbbiakban mellőzi a helynévkutatás eddigi eredményeit (az orosz vonatkozású helynévkutatásról lásd legújabban R. RICHARDT, Bibliographie zur russischen Namenforschung, Onoma V/3, 1954), mivel más módszert lát célravezetőnek. Szerinte a helynévkutatás nem önmagában végzendő, hanem egybevetve a szóban forgó vidékre vonatkozó archeológiai kutatások eredményeivel, s így, komplex módszerrel kell egy-egy vidék településtörténetét felvázolni.

A. Ja. BRJUSZOV és M. Je. FOSSZ új ásatásokat feldolgozó kutatásai alapján SZEREBRENNYIKOV arra az eredményre jut, hogy Észak-Oroszország benépesülése két hullámban történt: az i. e. 7-6. évezredben az Urál, a 3. évezredben pedig a Volga-Oka vidékéről. A neolitikus népessége az északi területeken nem volt etnikailag egységes; az Urál menti és a keleti részek anyagi kultúrájának emlékei más jellegűek, mint a nyugatabbról származó emlékek.

SZEREBRENNYIKOV igazolatlan hipotézisnek tart minden olyan elméletet, amely szerint valamely terület a n y a g i k u l t u r á j á n a k e g y s é g e feltétlenül a kérdéses terület nyelvi egységét is jelentené (22).

A karjalai helynevek közt, a karjalai és az orosz eredetűeken kívül van egy ősi réteg, amely -ma, -ga, -ša végződésű folyó- és települése neveket tartalmaz. Hasonló nevek az arhangelszki és a vologdai terület toponomikájában és a Mezeny és a Vicsегда folyók környékén, sőt a Fehér-tenger folyórendszerében is vannak.

Ritkábban, de előfordulnak Karjalában és Arhangelszk környékén -da, -ta, -ža, -ša, -ra, -la, -važ suffixumu folyónevek is.

E névtípus elterjedt Moszkva, Ivanovo, Kirov, Gorkij, Jaroszlav, Kosztroma, Vologda, Arhangelszk, Rjazany és részben Szmolenszk környékén, a mordvin, a cseremiszi és részben a votják lakta területeken; nem terjedt túl a Kola-félsziget déli részén, gyér Leningrád, Pszkov, Velikie Luki és Kalinyin környékén; zürjén területen csak a Sziszola és a Pecsora környékén található; ritkaság a Csuvasz, a Tatár és a Baszkir ASSZSZK-ban.

Településtörténeti alapon feltehető, hogy Moszkva-Ivanovo-Jaroszlav környékén volt annak a nyelvnek a központja, amelyből e nevek származtak, majd idővel innen e névadási típus északra és északkeletre sugárzott. Bizonyítékul SZEREBRÉNYNYIKOV kb. 20 földrajzi nevet említ meg, amelyek a Szovjetunió európai területének középső részein és északabbra, ill. északkeletre is megvannak, s amely névanyagot egyes törzsek vándorlásuk folyamán vihettek magukkal.

Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a Pecsora völgyének és a bolsezemelszki tundrának - melyet a régészek szerint az uráli kultúra hordozói népesítettek be - a névanyaga, valamint a keleti, az Urál melletti vidékeké különbözik a Volga-Oka vidék toponimikájától; ezeken a területeken a névanyag nyenyec, ill. zürjén eredetű.

Településtörténetileg azonos eredményre vezet a régészet és a helynévkutatás, s ezért a szerző szerint a kérdés megoldottnak tekinthető.

A településtörténetnél bonyolultabb és eddig megoldatlan az a kérdés, hogy a Volga-Oka vidék névanyagát milyen nyelvből lehetne megfejteni. Feltehető, már csak a terület nagy kiterjedése miatt is, hogy a névadó nyelv nem volt egységes, hanem nyelvjárásokra, sőt talán nyelvekre bomlott. A -ša, -sa, -ra esetleg ugyanannak a folyónév-suffixumnak nyelvjárási változatai; a -ta és -da végzések is változatoknak látszanak. Arra azonban aligha gondolhatunk, hogy a -ga, -ma, -ša, -ta végződésű folyónevek különböző időkből származnak, hiszen mindentűn együttesen fordulnak elő. E suffixumok eredeti jelentése kétségtelenül 'folyó' lehetett, de a köztük levő jelentésbeli különbség ma már nem rekonstruálható, noha joggal feltehető egy erdőlakó népnél a folyó- és tófajták igen finom megkülönböztetése. A Volga-Oka vidék helyneveit finnugor nyelvekből magyarázni nem lehet; a Pinyega - pieni

joki 'kicsi folyó', Megrega - mágrá joki 'borzok folyója', Volga - valkea 'fehér' stb.-féle magyarázatokat SZEREBRENNYIKOV akadémikus a véletlen összezsengésre épített szellemes kíséreleteknek tekinti, amelyeknek helyessége a magyarázatlanul maradó nagy névtömeg mellett egészen valószínűtlen. Meg kell jegyeznünk, hogy a szerző érvelése minden változtatás nélkül alkalmazható a Szaján-vidék CASTRÉN által említett és az utóbbi időben sokat vitatott helynévanyagra is.

A Volga-Oka vidék névadó őslakói - a szerző szerint - tehát nem lehettek finnugorok, de egy részük később az őshazájukból erre a vidékre vándorolt finnugor törzsekkel egyesülhetett, másik részük viszont éppen a finnugor nyomás elől észak felé nyomulhatott. A finnugorok őshazája, mint SETALÁ, ZSIRAI és N. SEBESTYÉN IRÉN meggyőző kutatásai alapján megállapítható, az Urál nyugati oldalán, Európa északkeleti részében lehetett. Minthogy a finnugor, ill. uráli törzsek nomád vadászéletet folytattak, ezért őshazájuk keresésében a toponimikai módszer nem alkalmazható, mert - SZEREBRENNYIKOV szerint - a letelepültség bizonyos foka szükséges ahhoz, hogy a népek egykori ottélésének nyoma a vidék névanyagában kimutatható legyen. Tegyük azonban hozzá, hogy talán más magyarázat is adható a szerző magyarázatán kívül vagy helyett. Hogy egy nagyobb terület névanyaga a lakosság váltakozása, kicserélődése ellenére is részben megmaradjon, ahhoz valószínűleg szükséges, hogy a terület folytonosan lakott legyen. Eszerint elképzelhető, hogy ha a finnugorok az Urál menti őshazát nem idegen népek nyomására hagyták el, hanem például azért, mert - mint vándorló vadász-halász törzsek - vadban, halban gazdagabb területre találtak, vagy mert az őshazájukban esetleg átmenetileg meggyérült a vadállomány, s így új területek keresésére kényszerültek, akkor nem volt kinek átadniuk a folyók, tavak neveit, s mire a kérdéses területek újra benépesültek, akkorra már a távolabbi környékek népei is elfelejtették e területek finnugor-kori neveit.

SZEREBRENNYIKOV szerint a Volga-Oka menti törzsek magasabb és a finnugorság alacsonyabb kultúrája indokolja, hogy az előbbiek után maradt, az utóbbiak után nem maradt nyom lakóterületeik helynévanyagában. Amikor a finnugorok az Urál felől nyugatabbra vonultak - s ezt a vándorlást E. I. GORJUNOVA archeológiai-etnográfiai kutatásai is igazolják - e nyugatra huzódás következtében, mint már előbb is szó volt róla, részben egyesülhettek a Volga-Oka vidék addigi lakóival. A szerző szerint elsősorban a cseremiszek, a merják, a muromák, továbbá a mordvinok, a mescserek, a vepszék és a karjalaiak lehetnek azon törzsek utódai, amelyek a Volga-Oka vidék népét asszimilálták.

Feltehető a kérdés, vajon a Volga-Oka vidék névadó lakosai őslakosok voltak-e ezen a vidéken. A kérdés felvetését az a körülmény is indokolja, hogy Nyugat-Szibériában az Ob völgyében és helyenként az Urál vidékén is föllelhető hasonló helynévanyag. Ezt a helynévanyagot a szerző, az előzőekhez hasonlóan, térképek mellékelése nélkül sorolja fel. Annak eldöntéséhez, hogy itt milyen irányú vándorlással kell számolnunk, további kutatás szükséges.

A szerző az archeológia, a növényföldrajz, az ichthyográfia és a helynévkutatás eredményeit a következőkben foglalja össze:

1. Az északi vidékek első bevándorlói az Urálból vagy Nyugat-Szibériából jöttek, de oly kevesen lehettek, hogy nem maradt jellegzetes helynévanyaguk. A lappok talán ezeknek a telepeseknek utódai.
2. Később a Volga-Oka és az Urál vidékén zártabb etnikai közösségek alakultak ki. Az ananyinói kultúra képviselőinek nyomására a Volga-Oka lakossága északra és északkeletre vándorolt. A bolsezemelszki tundrát peccsorai kultúrájú boreális etnikai közösség népesítette be.
3. A Volga-Oka vidék lakói Karjalába, majd onnan a Fehér-tenger partjára, a Kola-félsziget déli részére, a Szuhona, a Dvina, a Mezeny és a Vicsegda s részben a Peccsora vidékére költöztek.
4. A boreálissal egy időben alakult ki az uráli etnikai egység, amelynek leszármazói a finnugorok és talán a szamojédok is.
5. Az uráli etnikai egység megerősödésének eredményeként megindult a finnugorok nyugatra vándorlása, és a Volga-Oka vidék lakóinak egy részével való egyesülése; ezek másik része második hullámként ekkor vonulhatott északra. A finnugorok egy része az Urál keleti oldalára szivárgott át, és ezek voltak a vogulok és az osztjákok ősei. A mai szamojédok ősei az északra vándorolt finnugorok, továbbá bizonyos peccsorai kultúrájú boreális etnikai egységek és a Szibériából érkező szamojéd törzsek lehettek.

■

SZEREBRENNIIKOV akadémikus cikke nem tárgyal több olyan kérdést, amely a helynév- és őstörténetkutatást egyaránt érdekelné. Így többek között érdemes volna tudni, hogy a Volga-Oka vidék helynévanyagáról történetileg milyen régi korból van irásos adat. Azonos-e ez a helynévanyag az ottlakó és a környező népek valamennyiének a nyelvében, vagy e széles területen föllelhető helynévanyag csak oroszul ennyire egyező? Ha egyik vagy másik nyelvben a kérdéses folyók és település-

nevek mások, akkor ezek jelentéstanilag hogyan viszonyulnak az ismertettekhez, rendszert alkotnak-e abban a nyelvben is, ahol nem -ga, -ma, -sa stb. végűek ezek a helynevek. Ezekre és még sok más kérdésre a jövő kutatásaitól várunk és remélünk feleletet.

Björn Collinder: Fenno-ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic languages [Finnugor szótár. Az uráli nyelvek etimológiai szótára]. Stockholm-Uppsala 1955. XXII + 212 l. Almqvist & Wiksell. (Ismerteti: K. Sal Éva.)

A finnugor nyelvtudománynak jelentős eseménye volt 1955-ben két etimológiai szótár megjelenése. Az egyik, Y.H. TOIVONEN: "Suomen kielen etimologinen sanakirja I." című munkája a finn nyelv szókészletének különféle eredetű elemeit tárgyalja A-tól Kn-ig. A másik COLLINDER főt említett uráli szótára. Az alábbiakban ezt ismertetem.

A könyv beosztása a következő: Előszó (V-VI. l.), rövidítések (VII-VIII. l.), bevezetés (IX-XII. l.), uráli etimológiák (1-69 l.), finnugor etimológiák (70-127 l.), az indoeurópai jövevényszavak jegyzéke (128-141 l.). Függelék az altaji egyezésekről: a kérdés áttekintése (142), uráli és altaji (143-147), finnugor és altaji egyezések (147-149). Az egyes nyelvek szótárát (151-202), az előforduló növény- és állatnevek latin nevének jegyzéke (202-204). Bibliográfia (205-212).

A szerző az előszóban megemlékezik arról, hogy SETÄLÄ harminc évvel ezelőtt vette tervbe egy "Etymologicum magnum Fenno-Ugricum" készítését. Ettől a programtól az etimológiai kutatás tekintélyes eredményei ellenére is távol vagyunk. De ez az "Etymologicum Fenno-Ugricum parvum", amelyik csupán "közfinnugor" szavakkal foglalkozik, hasznos szolgálatot tehet a finnugor nyelvek kutatóin kívül az indoeurópai és az altaji nyelvészettel foglalkozóknak is. Ugyanitt említi meg COLLINDER azt a sajnálatos körülményt, hogy az utolsó tíz év magyar kiadványaihoz csak rendszertelenül és hiányosan tudott hozzájutni.